

PAPER DETAILS

TITLE: Kipçak Grubu Türk Lehçelerinde +Dİr/+DUr Bildirme Eki Kaliplasmaları

AUTHORS: Fecri Yavi

PAGES: 161-183

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3475573>

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde +Dİr/+DUR Bildirme Eki Kalıplaşmaları

Stereotyping of Indicative Suffix “+Dİr/+DUR” in Kipchak Group Turkish Dialects

Fecri Yavi

Öğr. Gör. Dr., Şırnak Üniversitesi

Türk Dili Bölüm Başkanlığı, Şırnak/Türkiye

e-posta fecri.yavi@gmail.com

orcid 0000-0002-0323-3841

doi 10.54316/dilarastirmalari.1376159

Atıf

Citation

Yavi, Fecri (2024).

Kıpçak Grubu Türk

Lehçelerinde +Dİr/+DUR

Bildirme Eki Kalıplaşmaları.

Dil Araştırmaları, 34: 161-

183.

Başvuru

Submitted

15.10.2023

Revizyon

Revised

25.12.2023

Kabul

Accepted

07.04.2024

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2024

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two

ÖZ

İsim veya isim soylu sözcüklere gelerek cümlede onlara yüklem görevi veren +Dİr/+DUR bildirme eki, sözlüklerde madde başı olabilecek türden sözcükler türetmez. Eklendiği sözcükler, cümlelerin bir parçası olarak geçici bir görev üstlenirler. Fakat bu ekin kalıplaşmasıyla bazı sözcüklerin sözlüklerde madde başı olarak kullanılması da mümkündür.

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde çokça örneği bulunan +Dİr/+DUR bildirme ekinin kalıplaşmasıyla az sayıda isim, sıfat, bağlaç ve ünlem ile çok sayıda zarf ve zamir türetilmiştir. Ekin özellikle ilgili lehçe grubunda soru zamirlerinden belirsizlik zamirleri türettiği örnekler dikkate değer bir husustur. Türetilen bu sözcükler, sözlüklerde madde başı olarak alınmış veya gramer kitaplarında ayrı birer sözcük türü olarak incelenmiştir. Bu yüzden +Dİr/+DUR bildirme ekinin kalıplaşarak bir yapım eki görevi üstlendiğini söylemek mümkün görünmektedir.

Bu çalışmada Kıpçak grubu Türk lehçelerinin söz varlığı ve söz türetme yöntemlerinde bir çekim eki olan +Dİr/+DUR bildirme ekinin üstlendiği görevi göstermek amaçlanmıştır. Bu doğrultuda ilgili lehçe grubunun kaynakları aracılığıyla tespit edilen kalıplaşmış +Dİr/+DUR bildirme eki örnekleri kullanıldıkları cümlelerle beraber incelenmiş ve bu ekin kalıplaşmasıyla ilgili bazı değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Bu çalışma, ekin çekim vazifesinin zayıfladığını, buna bağlı olarak yapım eki vazifesi üstlenerek ilgili lehçe grubunda zamir ve zarf türetiminde sıkça kullanıldığını ve az sayıda bağlaç, sıfat, isim veya ünlem gibi sözcük türleri oluşturduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: bildirme eki, isim, kalıplaşma, madde başı, Kıpçak grubu

ABSTRACT

The indicative suffix +Dİr/+DÜr, affixed to nouns or denominal words and assigned to them as verbs in sentences, derives no words that could be lexical entries in dictionaries. The words to which it has been affixed assume a temporary role as a part of the sentence. However, it is possible for some words to be used as lexical entries in dictionaries by stereotyping this suffix. A few nouns, adjectives, conjunctions and interjections, as well as many adverbs and pronouns, have been derived from stereotyping of the indicative suffix +Dİr/+DÜr, for which many examples are available in the Kipchak group Turkish dialects. The examples by which the suffix derives indefinite pronouns from interrogative pronouns, especially in the related dialect group, stand out. These derived words are either included as lexical entries in dictionaries or studied as separate lexemes in grammar books. Therefore, it seems possible to suggest that the indicative suffix +Dİr/+DÜr has taken on the role of a derivational affix by stereotyping.

The aim of this study was to demonstrate how the indicative suffix, +Dİr/+DÜr -an inflexional suffix in vocabulary and word derivation methods- take on the task in Kipchak group Turkish Dialects. Accordingly, the stereotyped examples of the indicative suffix +Dİr/+DÜr identified through the sources of the related dialect group were studied together with the sentences they used and some assessments were made concerning the stereotyping of this suffix.

This study shows that the suffix's inflectional function has weakened, and accordingly, it has assumed the role of a derivational suffix and is frequently used in the derivation of pronouns and adverbs in the relevant dialect group, creating a small number of word types such as conjunctions, adjectives, nouns or exclamations.

Keywords: indicative suffix, noun, stereotyping, lexical entries, Kipchak group

EXTENDED ABSTRACT

Introduction: It is not possible for inflectional suffixes to form permanent word types that can be used as the beginning of dictionary entries according to the Turkish grammar rules. However, Turkish is one of agglutinative languages in which deriving words with affixes is most evident. Therefore, some inflectional suffixes may act as derivational affixes and become stereotyped and form permanent word types depending on some reasons. One of such inflectional suffixes is the indicative suffix + Dİr /+ DÜr. This suffix was formed by adding the auxiliary verb *tur-* “to stand” and over time, it took on the task of reporting in the third person, turning nouns or denominal words into predicates in a given sentence. They are not verbs; despite this, they report the occurrence or action in the sentence in the present continuous – and partially simple present–tense. Other functions of this suffix include reinforcing, strengthening, or carrying the meaning of probability.

Methodology: In this study, stereotypes of the indicative suffix +Dİr/+DÜr, specific to the Kipchak group Turkish dialects, were examined depending on a number of reasons. Words formed as a result of stereotypes were examined in terms of form and discussed together with

sample sentences taken from the sources of the relevant dialects. While choosing stereotyped words, attention was paid to ensure that they were at the beginning of the entry in dictionaries or were evaluated as separate word types in grammar books.

Findings: Eliminating the inadequacy of derivational affixes is the most obvious reason for inflectional suffix stereotypes. It was observed that in the Kipchak group, many pronouns were derived by transforming the interrogative pronouns into indefinite pronouns using the indicative suffix + Dİr / + DÜr, for this reason. While stereotyped pronouns – a few examples of which were identified in Kyrgyz and Crimean-Tatar languages – are abundant in Tatar and Bashkir, we failed to find any examples of such pronouns in other Kipchak dialects. Due to the lack of derivational affixes, one of the most numerous words derived from the indicative suffix +Dİr/+DÜr in Kipchak group Turkish dialects through stereotyping is adverbs. This suffix, which mostly produces adverbs of time, also derived adverbs of state and a small number of adverbs of quantity. There are also a small number of conjunctions and adjectives derived for the same reason.

There are also some nouns in which the indicative suffix +Dİr/+DÜr has become stereotyped and derived depending on the change in meaning in the Kipchak group Turkish dialects: Tat. *dır* “gossip”, Kir. Tat. *Odır-budur/odur-budur* “junk, paraphernalia”.

Another reason why the indicative suffix +Dİr/+DÜr has become a stereotype in the Kipchak group Turkish dialects is that it creates stereotyped phrases. In the relevant dialect group, there are exclamations formed by stereotyping the indicative suffix +Dİr/+DÜr for this reason. These are mostly stereotyped words expressing an oath (Tat. *allamdır* “I swear”, *ikmektër/ıpiydër/ıpiyëmdër* “I swear”, “I vow on this [loaf of] bread.”, *koyaştır* “I swear, I vow on the sun”), a suspicion/question (Nog. *diya* “really?, isn’t it?”) or approval (Kum. *dür*. “yes”).

In inflectional suffix stereotyping, the stereotyped suffix fuses with the word root by dropping some elements in the sentence and creating a new word. In the present study, we named this as stereotyping by dropout. In all Kipchak group dialects—except for Nogay—we determined the word *bılur* (<bir yıl+tır<bir yıl+tur<bir yıl torur) “last year, the past.” In that word, we encounter stereotyping by dropouts.

When examining the form-wise stereotyping of the indicative suffix +Dİr/+DÜr in the Kipchak group Turkish dialects, the first and third person singular possessive suffixes, dative, locative and subjunctive case suffixes, +DAy/+Dİy equivalence suffix, plural suffix and question suffix are among the noun inflection suffixes; Among the verb inflection suffixes, -mXş is the learned past tense suffix and -p comes after the gerund suffix and becomes stereotyped. In an example found in Kyrgyz, it becomes stereotyped between two words: *kimdir biröö*. “someone, some people, anyone.” In Tatar and Kumyk, the suffix has a lexical unit by becoming stereotyped on its own, without merging with any other word or suffix: Tat. *dır* (<tır<tur<torır) “gossip”; Kum. *dür* (<dur<tur< turur) “yes”.

Results: This study discussed and examined stereotyping of the indicative suffix +Dİr/+DÜr in the Kipchak group with example sentences. We demonstrated that the inflectional function of the suffix has weakened, and accordingly, played a role in forming vocabulary in relevant dialect group by acting as a derivational affix instead. The word types formed by the suffix depending on different reasons have been included in dictionary entries, or treated as separate word types by grammar books. It can be asserted that the indicative suffix was frequently used particularly to derive pronouns and adverbs in Kipchak group. In addition, it also created a small number of word types such as conjunctions, adjectives, nouns, and exclamations.

0. Giriş

Eski Türkçeden beri kullanılmakta olan +Dİr/+DUr bildirme eki, isim veya isim soylu sözcüklere gelerek onları cümlede yüklem hâline getirmektedir. Bu yüklem, fiil olmasalar da cümledeki oluş veya hareketi şimdiki zaman, kısmen geniş zaman çekiminde bildirirler. Bu yüzden +Dİr/+DUr bildirme eki, isim veya isim soylu sözcüklere fiil görevi yüklemektedir. Bu ek, tur- “durmak” yardımcı fiilinin ekleşmesiyle oluşmuş ve zamanla üçüncü şahıslardaki bildirme vazifesini üstlenmiştir. Eski Türkçenin Uygur Türkçesi döneminden itibaren üçüncü teklik şahıs bildirme eki olarak kullanılan +Dİr/+DUr eki, Eski Anadolu Türkçesinde daima yuvarlak ünlülü şekliyle kullanılmış, Osmanlı Türkçesinde uyuma bağlı şekilleri oluşmaya başlamıştır. Bugün ek, Türkiye Türkçesinde +dİr, +dUr / +tİr, +tUr şeklinde ünlü ve ünsüz uyumlarına tabi şekilleriyle kullanılmaktadır.

Bu ekin Türkçedeki belirgin işlevleri arasında pekiştirme ve kuvvetlendirme veya ihtimal, olasılık anlamları taşıması yer almaktadır. Zeynep Korkmaz, bildirme ekini, *tur-* yardımcı fiilinin geniş zaman çekiminden çıkıp yüklemi özneye bağlayan, ekleşerek ünlü ve ünsüz uyumlarına giren, cevher fiilinin ihbarının teklik ve çokluk üçüncü şahıs çekimlerine gelerek anlamı kuvvetlendiren ek şeklinde tanımlamaktadır. Korkmaz, ekin işlevlerinden bahsederken bu ekin bazı bildirme ve tasarlama kiplerinin de sonuna gelerek oluş ve kılışa süreklilik, kesinlik, kuvvetli bir ihtimal anlamları kattığını vurgulamaktadır (Korkmaz 1992: 24).

Muharrem Ergin, +Dİr/+DUr ekini isim-fiilin üç şekliyle yapılan hikâye, rivayet ve şart birleşik çekimlerinin yanında onun ek hâlindeki şimdiki zamanın bir ekiyle yapılan fiil çekiminin dördüncü birleşik çekimi olarak değerlendirmiştir. Ergin, bu birleşik çekime “kuvvetlendirme ve ihtimal” adını vermiş ve ekin eskiden yalnız isimlerle kullanıldığının, bugün de tam bir birleşik çekim eki durumuna geçmemiş olduğunun unutulmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Ergin, +Dİr/+DUr ekinin aslında isimlere getirilen bir ek olarak önce sıfat-fiillerin sonunda kullanıldığı ve fiil çekimlerine oradan atladığı görüşündedir. Muharrem Ergin, bu çekime neden “kuvvetlendirme ve ihtimal” adını verdiğini ise şöyle açıklamaktadır:

“Ekin şimdiki zaman, kuvvetlendirme ve ihtimal olarak üç fonksiyonu mevcuttur. Çok defa bu üç fonksiyonu bir birine karışmış bulunur. Asıl fonksiyonu olan şimdiki zaman ifadesi bugün pek belirmemekte, kipleri şimdiki zamana naklederken de bilhassa kuvvetlendirme ve ihtimal ifadesini ortaya koymakta, böylece bu birleşik çekimi zaman çekiminden çok, şekil çekimi haline sokmaktadır. Onun için bu birleşik çekime kuvvetlendirme ve ihtimal adını veriyoruz.” (Ergin 2000: 330; 331).

Haydar Ediskun, bildirme ekinin isim kök veya gövdelerine eklenmediğinde cümlede kesin bir yargı bulunduğunu, eklendiğinde ise çoğu kez kuvvetli bir ihtimal anlamı kattığını ifade ederek “Bu saate dükkânlar kapalıdır.” örneğini vermiştir. Ediskun, ekin isim kök ya da gövdelerine eklenip eklenmemesine göre cümlede çeşitli anlam ayrılıkları görülebileceğini söyleyerek bu ekin aynı

zamanda bazı kalıp sözler oluşturduğunu da vurgulamaktadır (Ediskun 1999: 189).

Yeter Torun, +Dİr/+DUr ekinin daha çok yüklemcil unsurlarla kullanımı sonucu ortaya çıkmasını bu ekin kesinlik, süreklilik, kuvvetlendirme ve ihtimal gibi farklı anlamlar barındırmasının nedeni olarak göstermektedir. Torun, bu ekin yüklemeleştirme ve çekimli fiiller üzerine gelmenin dışında oluşturduğu yapıların özne, nesne ve zaman anlamı taşıyan zarf tümleci olarak kullanımlarında da kuvvetlendirme, pekiştirme ve süreklilik işlevi bulunduğunu ifade etmektedir (Torun 2003: 114; 115).

“Türkçede Pekiştirme” kitabında Ahat Üstüner, +Dİr/+DUr ekinin pekiştirme ve kuvvetlendirme işlevini ele almıştır. Üstüner, +Dİr/+DUr ekinin Türkiye Türkçesi yazı dilinde isim cümlelerinin üçüncü şahıslarında çoğunlukla söylenmeyip düşürülmesine karşın sadece anlamın kuvvetle belirtilmek istendiği cümlelerde kullanıldığını, bu yüzden bu ekin daha çok bir kuvvetlendirme ve pekiştirme eki olarak karşımıza çıktığını ifade etmektedir. Ahat Üstüner, bu ekin isim cümlelerinde şimdiki zamanın teklik ve çokluk üçüncü şahıslarında çoğunlukla; diğer şahıslarında her zaman ve çekimli fiillerden sonra da genellikle anlamı kuvvetlendiren bir ek olarak kullanıldığını belirtmiştir (Üstüner 2003: 103).

Berke Vardar, bildirme ekini koşaç olarak isimlendirmiş ve bunun yüklemi özneye bağlayan öge olduğunu, Türkçede ekeylemin üçüncü kişi -*dir* ekinin koşaç (bildirme koşacı) olarak kullanıldığını ve *değil* biçimbiriminin olumsuzluk koşacı olduğunu ifade etmektedir (Vardar 2002: 138).

Tahsin Banguoğlu, bildirme ekine “Cevher Fiili” başlığı altında yer vermiştir. Banguoğlu, 3. kişide Eski Türkçeden beri *ermek* fiiline paralel bir salt fiil olma meyli gösteren *turmak* fiilinin yer aldığını ve +Dİr/+DUr ekinde fiil tabanından ve gövdesinden bir iz kaldığını belirtmektedir (Banguoğlu 1995: 474).

Erkan Salan, Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış eserlerdeki kesinlik ve ihtimal/olasılık anlamı taşıyan *durur* yapısının bazı araştırmacılar tarafından sözcük, bazı araştırmacılar tarafından ek olarak kabul edilmesine açıklık getirmeye dair yaptığı bir çalışmada elde ettiği verilerle *durur* yapısının bu dönemde eklediği sonucuna varmıştır. Salan, belirtilen dönemde /-t/ sesiyle biten isimlere {+dUrUr} eki getirildiğinde nadiren şeddeli yazılabildiğinin görüldüğünü, bunun da söz konusu dönemde kök-ek birleşmesinde kullanıldığını ifade etmektedir. Salan’a göre bu durum, yapının eklediğine dair bir ipucudur. Salan’ın bu sonuca varmasını sağlayan diğer somut veriler arasında {+dUrUr} ekinin {-Up} zarf-fiil ekiyle birleşip kalıplaşmasıyla {+UpdUrUr} şeklinde yeni bir ekin meydana gelmesi, aynı cümlede veya beyitte {+dUrUr} ve {+dUr} biçimlerinin eş değer kullanılabilmesi yer almaktadır. Ayrıca Erkan Salan, *durur* sözcüğünün herhangi bir ara aşama olmadan {+dUr} ekine dönüşmesi ihtimaline karşı -ur hecesindeki düşmenin *durur* biçiminin {+dUrUr} şeklinde ek hâline gelmesinden sonra ortaya çıkmış olmasının daha makul bir seçenek olduğu görüşündedir (Salan 2022: 385; 386).

+Dİr/+DUR bildirme ekinin Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki güncel durumuna bakıldığında Kazak Türkçesinde ismin 3. teklik ve çokluk şahıs bildirme çekimlerinde +Dİr/+DUR ekinin çoğunlukla kullanılmadığı görülmektedir: *Qazaq* “Kazak’tır/Kazak’lardır”. Oysa diğer şahıslarda bildirme çekimleri yapılırken şahıs ekleri kullanılmaktadır (Biray vd. 2018: 86). 3. şahıslarda +Dİr/+DUR bildirme ekinin pek kullanılmamasına Tatar, Kırgız ve Başkurt Türkçelerinde de rastlamaktayız (bk. Buran ve Alkaya 2019: 56; 194; 262). Karakalpak Türkçesinde ise ismin 3. şahıslarda geniş zaman bildirme çekimi çoğunlukla eksiz olmakla birlikte nadiren +tur eki kullanılmaktadır (Uygur 2018: 148).

+Dİr/+DUR eki 3. Şahıslarda ismin geniş zaman bildirme çekimi için daha çok Karaçay-Malkar Türkçesinde kullanılmaktadır. Bu ek, ilgili lehçede -dİ şeklinde: *çaşdı* “gençtir”, *çaşdıla* “gençtirler” (Tavkul 2007: 905). Ekin bu şekliyle ismin bildirme çekiminde kullanıldığı bir diğer lehçe Nogay Türkçesidir: *ärüvdi* “güzeldir”, *karttı* “yaşlıdır”, *yalgızdı* “yalnızdır” (Ergönenç Akbaba 2007: 636). Kumuk Türkçesinde ise ismin 3. şahıs bildirme çekiminde +Dİr/+DUR eki kullanılmakla birlikte bu ek çoğu zaman düşer: *yaxşı(dır)* “iyidir”, *Qumuq(dur)* “Kumuk’tur” (Pekacar 2007: 993).

+Dİr/+DUR ekinin 3. şahıslarda ismin geniş zaman bildirme çekimi için kullanıldığı lehçelerden bir diğeri Kırım-Tatar Türkçesidir. İlgili lehçede bu çekim eksiz de yapılabilmektedir: *o bilgir-dir* “o âlimdir”, *olar misafirperver adamlardır* “onlar misafirperver insanlardır”, *qıyın degil* “zor değil” (Yüksel 2007: 847).

+Dİr/+DUR eki, bir yapım eki gibi sözcük türetmez. Bu yüzden eklendiği sözcükler, sözlüklerde madde başı olarak alınamazlar. Bu sözcükler, cümlelerin bir parçası hâlinde ve geçici bir görev üstlenirler. Fakat bu ekin kalıplaşmasıyla bazı sözcüklerin sözlüklerde madde başı olarak kullanıldığını görmekteyiz. Türkiye Türkçesinde pek örneği olmayan bu türden kalıplaşmalara modern Kıpçak lehçelerinde çok sık rastlanmaktadır. +Dİr/+DUR eki, bu lehçelerde kalıplaşarak âdeta bir yapım eki gibi çeşitli sözcük türleri oluşturmuş ve bu sözcük türleri, sözlüklerde madde başı hâline gelmiştir.

“Çekim eki kalıplaşmaları, isim veya fiil çekim eklerinin çeşitli nedenlere ve dilin kendi ihtiyaçlarına bağlı olarak var olan görevlerinin dışında pekiştirme veya türetme gibi farklı işlevlerde eklendiği kelimeyle kaynaşarak kalıcı sözcük türleri oluşturmalarıdır.” (Yavi 2023: 17; 18). Dilin kendi iç dinamiğine göre olduğundan ve yapım eklerindeki kadar sistematik ve kurallı bir türetmeden söz edilemediğinden kalıplaşmalarda genellemeler yapmak ve bir lehçede oluşan kalıplaşmaları dilin tamamı için düşünmek mümkün değildir.

Kalıplaşmalar, Türk diliyle ilgili çalışmalar yapan araştırmacılar tarafından farklı özellikleriyle tanımlanmış ve farklı şekillerde isimlendirilmiştir. Ek kalıplaşmalarını özel olarak ele aldığı çalışmasında Zeynep Korkmaz, kalıplaşmaların kendi kendine oluştuğunu dışarıdan el atmayla yapılamayacağını ifade ederken bu kalıplaşmaların Türk dilinin kelime hazinesini zenginleştiren

üçüncü bir yol, dilin kendi kendine türetme yolu, olarak kabul edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Korkmaz 2018: 2).

Saadet Çağatay, +KA / +GA / +A yönelme hâli ekinin vasıta hâli eki olan +n'nin verdiği "ne zaman" anlamının çeşitli Türk lehçelerinde sağlandığı ve *haftaya*, *öbür aya*, *öyleye*, *seneye* şeklindeki zaman zarflarının bu hâl ekinin taşlaşmasıyla oluştuğu görüşündedir. Bu açıklamadan da anlaşılacağı üzere Çağatay, kalıplaşma için "taşlaşma" terimini kullanmıştır (Çağatay 1943: 94-97).

Muharrem Ergin çekim ekleri konusunda kalıplaşma için "klişeleşme" terimini kullanmayı tercih etmiş ve bunu da bir çekim ekinin kimi zaman çekim ekliğini unutarak yapım eki hâline geçmesi şeklinde tanımlamıştır (Ergin 2000: 126).

İsa Sarı, doktora tezinde "bির çekim unsuru olan ve normalde türetime katılmayan çekim eklerinin donuklaşarak sözlüksel unsurlar ortaya çıkarması" olarak tanımladığı kalıplaşmaları "Biçimbilgisel Sözlükselleşme" başlığında almayı tercih etmiştir. Böylelikle Sarı, çalışmasında kalıplaşmaları sözlükselleşmenin bir yöntemi olarak biçimbilimsel sözlükselleşme şeklinde isimlendirmiştir (Sarı 2015: 118).

Esra Gül Keskin, Karaçay-Malkar Türkçesinde kalıplaşma örneklerini incelediği çalışmasında kalıplaşmaların Türkçede kullanılan sözcük türetme yollarından biri olduğunu ve bu yolla bir sözlük unsuru hâline gelen yapıların günümüz Türk lehçelerindeki örneklerinin bir hayli fazla olduğunu ifade etmektedir. Keskin, aynı zamanda bu yapıların belirlenerek Çağdaş Türk lehçelerindeki sözlüklerinin oluşturulmasının Türkçe söz varlığı çalışmalarına katkı sağlayacağı düşüncesindedir (Keskin 2021: 148). Esra Gül Keskin'in bu çalışmasında sözlükselleşmiş yapıları kalıplaşmaların bir çeşidi olarak ele aldığı görülmektedir. Çekim eki kalıplaşmalarını sözlükselleşme şeklinde isimlendiren başka araştırmacılar da bulunmaktadır (bk. Aydemir 2015; Özbek 2019; Üzümlü 2023).

Esra Gül Keskin, başka bir çalışmasında ise sözcükleşmeyi "sözcüğün ses, yapı veya anlam bakımından aşınıp işlev değiştirmesiyle zamanla gramer unsuru olarak bir işlev kazanması ve gramatikal bakımdan daha düşük işlev gösteren unsurların daha yoğun gramatikal işleve sahip unsurlar hâline gelmesi" (Keskin 2019: 771) şeklinde tanımladığı gramerleşmenin tersi olarak görmektedir. Ona göre sözcükleşme, gramatik unsurların sözcük hâline gelmesini ifade eder (Keskin 2019: 773). Bu çalışmasında Esra Gül Keskin'in Kırgız Türkçesinde kalıplaşmış emiş~imiş yapısı için "sözcükleşme" terimini kullandığı görülmektedir.

Sinan Güzel, bir çalışmasında kalıplaşma için "donuklaşma" terimini kullandığını vurgulamaktadır. Ona göre bir kök ya da gövde üzerinde bir biçim biriminin kendisinin ilk görevini zayıflatacak ve özel bir anlam oluşturacak şekilde kaynaşması sonucu yeni sözlük birimleri ortaya çıkar ve bu süreçte biçim birimde görülen donuklaşma ve sözün anlam kayması neticesinde cümle içindeki değişik kullanımı şekil ve anlam bilgisinin kaynaşması sonucu oluşur (Güzel 2013: 86).

Çekim eki kalıplaşmalarının nedenleri üzerine araştırmacılar tarafından çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Nevzat Özkan, isim çekim eklerinden olan hâl eklerindeki kalıplaşmaların başka dillerin etkisiyle olabileceği görüşünü savunmaktadır. Özkan'a göre hâl eklerindeki kalıplaşmalar, muhtemelen Moğolcanın etkisiyle zamirlerde hâl eklerinin üst üste gelmesi ve Türkçe-Moğolca hâl eklerinin yan yana kullanılması nedeniyle oluşmuş ve +CA eşitlik hâli ekinin bir yapım eki gibi kullanılması eğilimiyle ve "başka, özge" gibi birkaç kelimedede +GA yönelme hâli ekinin kalıplaşmasıyla devam etmiştir (Özkan 2001: 165). Hülya Aslan Erol ise kalıplaşmaların yabancı dillerin etkisinden ziyade Türkçenin kendi ihtiyaçları doğrultusunda, kendi eksiklerini kapatmak amacıyla gerçekleştiğini dile getirmektedir (Arslan-Erol 2008: 356).

Zeynep Korkmaz, ek kalıplaşmalarını Türkçenin eksiltimli (eliptic) kullanımlara eğilimli olması, Türkçede bazı kelimeleri oluşturmak için özel yapım eklerinin bulunmaması, zamanla işlevliğini yitirmiş eklerin birer arkaik unsur olarak kalmaları, eklerin yanlarına getirildikleri sözlerin nitelikleriyle ilgili değişimler gibi farklı nedenlere dayandırmaktadır (Korkmaz 2017: 205).

Bu çalışmada Kıpçak grubu Türk lehçelerinde +Dİr/+DUR bildirme eki kalıplaşmalarının oluşumları, birtakım nedenlere bağlı olarak ele alınmıştır. Bu nedenlerden en belirgin olanı yapım eki yetersizliğini gidermek amacıyla yapılan kalıplaşmalardır. Türkçede zamir, edat, bağlaç gibi bazı sözcük türlerinin oluşturulması için özel yapım eklerinin olmaması, diğer sözcük türlerini oluşturan eklerin ise bazı durumlarda yetersiz kalması, Türkçe gibi kelime türetiminin büyük bir kısmını eklerle sağlayan bir dilde büyük bir boşluk yaratmıştır. Bu boşluk çekim eki kalıplaşmalarıyla tamamlanmaya çalışılmıştır. Türkçede çokça örneği olan bu türden kalıplaşmalarda çekim ekleri, kendi çekim vazifelerini kısmen veya büyük oranda yitirip yapım eki görevi üstlenerek sözlük birimi olabilecek sözcükler meydana getirirler. Fakat ek özelinde değil de sözcük özelinde olduğu için bu türden türetmeler, o çekim ekinin genel bir özelliği olarak değerlendirilemez. Zira bu, sıra dışı ve özel bir türetmedir. Çalışmada belirlenen bir diğer kalıplaşma nedeni ise anlam değişimidir. Bu nedene bağlı olarak oluşmuş sözcüklerde +Dİr/+DUR bildirme eki, eklendiği sözcükte veya kendi yapısında anlam değişimine yol açarak kalıplaşmıştır.

Çekim eki kalıplaşmaları birtakım eksiltimli yapıların sonucunda oluşurlar. Özellikle sıfat tamlamalarındaki isim unsurunun düşmesiyle isimleşen sıfatlarda karşımıza çıkan bu türden örneklerde çekim eki, sözcükle kaynaşarak yeni bir sözlük birimi oluşturur. Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de +Dİr/+DUR bildirme ekinin kalıplaşma nedeni olarak değerlendirilen eksiltimli yapılar, çalışmada öge düşmesi sonucu türetme olarak isimlendirilmiştir.

Zengin bir sözlü kültüre ve köklü bir yazılı edebiyata sahip olan Türkçenin söz varlığında kalıp sözler ve mecazlı yapılar önemli bir yer tutmaktadır. Kalıp sözler; dua ve beddua kalıpları, selamlaşma ve hal hatır sorma kalıpları, yeminler ile dilek, takdir, onay, sevinç, üzüntü veya hayıflanma bildiren ifadelerden oluşmaktadır. Türkçede kalıp sözler oluşturmak için de çekim eki kalıplaşmalarından sıkça faydalandığı görülmektedir. Bu türden örneklerde

çekim eki, eklendiği sözcükle kaynaşarak bir sözlük birimi oluşturmaktadır. Çalışmada belirlenen bu kalıplaşma nedenleri, aşağıda +Dır/+Dür bildirme eki özelinde Kıpçak grubu Türk lehçelerinde ele alınmış ve değerlendirilen bu kalıplaşmalar lehçe başlıkları altında örnekleriyle beraber verilmiştir.

1. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde Kalıplaşmış +Dır/+Dür Bildirme Eki Örnekleri

+DXr bildirme ekinin Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki şekil açısından kalıplaşmalarına bakıldığında ekin isim çekim eklerinden birinci ve üçüncü teklik şahıs iyelik eki, yönelme, bulunma ve ayrılma hâl ekleri, +DAY/+DIy eşitlik hâli eki, çokluk eki ve soru ekinde; fiil çekim eklerinden ise -mXş öğrenilen geçmiş zaman eki ve -p zarf-fiil ekinde sonra gelerek kalıplaştığı görülmektedir. Kırgız Türkçesinde tespit edilen bir örnekte ise iki sözcük arasında kalarak kalıplaşmıştır: *kindir biröo* “birileri, bazı kimseler, herhangi biri”. Nogay Türkçesinde tespit edilen bir örnekte ise kendisinden önce herhangi bir sözcük veya ek almazken kendisinden sonra “ya” bağlacını almıştır: *diya* (<dir ya<dur ya<durur ya<durur ya) (ünlem) “değil mi, öyle mi”. Ekin buna benzer bir kullanımına Tatar ve Kumuk Türkçelerinde de rastlanmaktadır. Ek, bu iki lehçede hiçbir sözcük veya ekle birleşmeden tek başına kalıplaşarak bir sözlük birimi hâline gelmiştir: Tat. *dır*¹ (<tır<dur< torır) “asılsız ve delilsiz haber; dedikodu”; Kum. *dür* (<dur<dur< turur) “evet”. Kırım-Tatar Türkçesinde bir örnekte -DXr eki, kendisinden önceki sözcükte ses düşmesine neden olmuştur: *nasıldır>nasdır* “Bir şekilde, her nasılsa, nasıl olduysa”.

Kıpçak grubunda +Dır/+Dür bildirme eki kalıplaşmalarının nedenlerine bakıldığında yapım eki yetersizliğini gidermek amacıyla çok sayıda zamir türetildiği görülmektedir. Kırgız ve Kırım-Tatar Türkçelerinde birkaç örneği bulunan kalıplaşmayla türetilmiş zamir örneklerine Tatar ve Başkurt Türkçelerinde çokça rastlanmaktayken ilgili lehçe grubundaki diğer lehçelerde ise bu türden zamir örneklerine rastlanmamıştır. Bu ekin kalıplaşmasıyla soru zamirleri, belirsizlik zamirlerine dönüşmüştür: **Tat.** *kayadır* (kaya: nereye?) “bir yerlere, herhangi bir yere”, *kayçandır* (kayçan: ne zaman?) “bir zamanlar, bir ara, herhangi bir zaman”, *kaydadır* (kayda: nerede?) “bir yerlerde, her neresi ise bir yer”, *kaydandır* (kaydan: nereden?) “bir yerlerden, herhangi bir yerden” *kaysıdır* (kaysı: bazısı, kimisi) “biri, herhangi biri; herhangi bir yer, bir yer”, *këmdër* (këm: kim?) “biri, birisi”, *küpmëdër* (küpmë: 1. ne kadar? 2. uzun vakit mi?) “sayının veya boyutun belirsizliğini bildirir”, *nersedër/nersegedër* (nerse: ne?) “herhangi bir şey”, *nersedendër* (nerse (ne?)+den) “her nedense, niyeysen”, *niçedër* (niçe: nice) “ne zamandır; epey zamandır; her ne kadar, birkaç”, *niçëktër* (niçëk: nasıl?) “nasıldır, ne şekildedir; her nedense, niyeysen; her nasılsa, bir şekilde; biraz, bir

¹ Tatar Tëlnëñ Añlatmalı Süzlëğë’nde +dır eki madde başı olarak alınıp ihtimal anlamı kattığı belirtilmiş, daha sonra bunun sözlükselleşmiş *dır* şekli aynı başlıkta, alt başlık olarak, verilmiştir. Dolayısıyla sözlükte *dır* sözcüğü, +dır ekinin kalıplaşması olarak gösterilmiştir (TTAS II, s. 218). İlgili lehçenin etimolojik sözlüklerinde ise bu sözcüğe yer verilmemiş olmakla beraber bu sözcüğün +dır ekinin eklenmiş olduğu bir yapının zaman içinde düşmesiyle tek başına kullanılıp kalıplaşması sonucu oluştuğu düşünülebilir.

miktar”, *nidendër* (niden: neden?) “her nedense, niyeysen”, *nidër* (ni: ne) “bir şey, her neyse, herhangi bir şey”, *nigedër* (nige: neden?) “belirsiz bir şekilde, her nedense”, *nindiydër* (nindiy: ne?) “her nasılsa, bir şekilde, nedense”, *ni öçëndër* (ni öçen: niçin?) “belirsiz bir şekilde, her nedense”, *nişleptër* (nişlep: niçin?) “belirsiz bir şekilde, her nedense; neden, nedendir”; **Başk.** *këmdër* (këm: kim?) “biri, birisi”, *küpmëlër* (küpmë: kaç, ne kadar?) “birçok, pek çok; biraz, herhangi bir”, *qayzalı* (qayza: nerede?) “ne zamandır, ne vakittir, nicedir; belirsizliği bildirir; bir yerde, herhangi bir yerde”, *qayzandır* (qayzan: nereden?) “bir yerlerden, bilinmeyen bir yerden”, *nixellëlër* (nixellë: nasıl?) “her nasılsa, nasıl olduysa, bir şekilde”, *nimelër* (nime: ne) “bir şey, herhangi bir şey”, *nindeyžër* (nindey: nasıl, hangi?) “herhangi, bazı, kimi; herhangi bir”, *niñelër* (niñe: niye?) “niçin, neden, ne sebepten; nedense; bir o kadar, o kadar ki”, *nisensëlër* (nisensë: kaçınıcı?) “kaçınıcı, bilmem kaçınıcı, her kaçınıcıysa”, *nisëktër* (nisëk: nasıl?) “her nasılsa, her ne şekildeyse, nasıl olduysa; nasıl, ne şekilde, ne gibi?”, *nişleptër* (nişlep: ne sebeple?) “nedendir ki, niçin, nasıl, nedense”, *nižendër* (nižen: neden) “nedense, herhangi bir sebepten”, *nižër* (ni: ne) “bir şey, herhangi bir şey”; **Kırg.** *kaydadır* (kayda: 1. nerede? 2. nereye?) “bir yerlerde, belirsiz bir yerlerde; belirsiz bir yöne”, *kimdir biröö* (kim: kim? biröö: biri) “birileri, bazı kimseler; bazı, birtakım, kimi”; **Kır. Tat.** *kaydadır* (kayda: 1. nerede? 2. nereye?) “bir yerlerde, belirsiz bir yerlerde; belirsiz bir yöne”, *kimdir biröö* (kim: kim? biröö: biri) “birileri, bazı kimseler; bazı, birtakım, kimi”, *nedir* (ne: ne?) “bir şey, herhangi bir şey”, *nelerdir* (neler: neler?) “bir şeyler”. Yapım eki yetersizliğine bağlı olarak +Dır/+Dür bildirme ekinin Kıpçak grubu Türk lehçelerinde kalıplaşarak türettiği sözcüklerden sayıca en fazla olanlarından bir diğeri ise zarflardır. Çoğunlukla zaman zarfı türeten bu ek, durum ve az sayıda miktar zarfı da türetmiştir.

Yapım eki yetersizliğine bağlı olarak Kıpçak grubunda türetilmiş az sayıda bağlaç (**Tat.** *imëştër* “güya, sözde; sanki, dersin ki”; **Başk.** *imëştër* “acaba; meğer, oysa; güya”) ve sıfat (**Kırg.** *kandaydır* “birtakım, bazı, kimi”; *kaydadır* “belirsiz, belli olmayan”; **Başk.** *bıltır* “geçen, geçmiş”) da bulunmaktadır.

+Dır/+Dür bildirme ekinin Kıpçak grubu Türk lehçelerinde anlam değişimine bağlı olarak kalıplaşıp türettiği bazı isimler de bulunmaktadır: **Tat.** *dır* “asılsız ve delilsiz haber; dedikodu”, **Kır. Tat.** *odır-budur/odur-budur* “her türlü şey, ıvrı-zıvrı; öteberi”.

+Dır/+Dür bildirme ekinin Kıpçak grubu Türk lehçelerinde kalıplaşma nedenlerinden bir diğeri ise kalıp sözler oluşturmalarıdır. İlgili lehçe grubunda +Dır/+Dür bildirme ekinin bu nedene bağlı olarak kalıplaşmasıyla oluşturulmuş ünlemler bulunmaktadır. Bu ünlemler çoğunlukla yemin ifade eden kalıp sözler (**Tat.** *allamdır* “vallahı, billahi”, *ikmektër/ıpiydër/ıpiyëmdër* “vallahı, “ekmek üzerine ant olsun.”, *koyaştır* “yemin ederim, güneşe ant olsun”; **Başk.** *qoyaştır* “güneşe yemin ederim, ant olsun”) olmakla birlikte şüphe, tereddüt, soru (**Nog.** *diya* “değil mi, öyle mi”) veya onay (**Kum.** *dür* “evet”) bildiren kalıp ifadeler şeklindedir.

Dilde en az çabayla en doğru şekilde iletişimi gerçekleştirme yöntemine çekim eki kalıplaşmalarında da rastlamaktayız. Bu yöntem, çekim eklerinin kalıplaşma

nedenlerindendir. Kalıplaşmış ek, cümlede bazı ögelerin düşmesi sonucu kelime köküyle kaynaşır ve yeni bir sözcük türetir. Yukarıda Zeynep Korkmaz'ın Türkçenin eksiltimli yapılara meyilli olması şeklinde ifade ettiği bu durum çalışmamızda bir kalıplaşma nedeni olarak öge düşmesi sonucu kalıplaşma şeklinde isimlendirildi. Nogay Türkçesi hariç Kıpçak grubundaki lehçelerin tamamında tespit edilen *bıltır* (<bir yıl+tır<bir yıl+tur<bir yıl torur) “geçen yıl; geçen, geçmiş” sözcüğünde öge düşmesi sonucu kalıplaşmaya rastlamaktayız.

+Dır/+Dür bildirme ekinin Kıpçak grubu Türk lehçelerinde kalıplaşma nedenleri; yapım eki yetersizliğini gidermek amacıyla türetme, anlam değişimi yoluyla türetme, öge düşmesi sonucu türetme ve kalıp sözler oluşturmak amacıyla türetme şeklindedir. İlgili lehçe grubunda tespit edilen kalıplaşmış +Dır/+Dür bildirme eki örnekleri, kullanıldıkları cümlelerle birlikte aşağıdaki gibidir.

1.1. Tatar Türkçesinde Bildirme Eki Kalıplaşmaları

allamdır (alla (Allah)+m) (ünlem)

Bir şeyin doğruluğuna, dürüstlüğüne inandırmak için söylenen söz; vallahi, billahi (TTAS I, 138).

bıltır (bër yıl+tır<bër yıl+tur<bër yıl torır) (zarf)

Geçen yıl. **Bıltır** köz, *Çallıga barganda sinëñ cırıñnı işättëm min, Edile*. “Geçen yıl güzün, Çallı’ya giderken senin türkünü duydum ben, Edile.” (K-TTS, 60).

dır (<tır<tur< torır) (isim)

Asılsız ve delilsiz haber; dedikodu. **Dırnı** çeçkenge -kırık yıl, *elë de bulsa tişëlëp çıkkanı yuk*. “Dedikoduyu yayınca, kırık yıl bile geçse, delinip çıktığı olmaz.” (TTAS II, 216).

ixlastır (Ar. ixlas: samimiyet) (zarf)

Gerçekten. **İxlastır** mine, *tël töbëñnë töşenëp citmedëm*. “Gerçekten de dilinin altındakini düşünmedim.” (TTAS II, 656).

ikmektër/ıpiydër/ıpiyëmdër (ikmek/ıpiy: ekmek) (ünlem)

Vallahi, “ekmek üzerine ant olsun.” (K-TTS). “Üzëm eşlep aldım!” *digeç, işanmıylar nişleptër. Karganıp eytüvëm tügël: Üzim aldım ikmektër...* “Kendim çalışıp aldım!” deyince inanmıyorlar neden. Beddua ettiğim yok: kendim aldım vallahi...” *Yëğëtler, ottım mäne, ipiydër, ottım!* “Beyler, kazandım işte, vallahi, kazandım!” (TTAS II, 487).

imëştër (imëş: sanki) (bağlaç)

a) Güya, sözde. *Töşëmdë, imëştër, dirëktornı eşënnen azat ittëler*. “Düşümde, güya, müdürü işinden attılar.”

b) Sanki, dersin ki. **İmëştër**, *ul [Musa Celil] geroy da batır da tügël. İmëştër, ul faşıstlarga xizmet itken, ilën satkan...* “Sanki o [Musa Celil], kahraman da bahadır da değil. Sanki o, faşıtlara hizmet etmiş, vatanını satmış...” (TTAS II, 523).

kayadır (kaya: nereye?) (zamir)

Bir yerlere, herhangi bir yere. *Ul, iñ ėlĕk, Zeynepnĕ ĉitke ĉakırıp alıp, kolagina nersedĕr eytĕp, kayadır yĕğĕrttĕ.* “O, ĕnce Zeynep’i kenara ĉağırđı, kulağına bir şeyler söyleyip onu bir yerlere ĉabucak gönderdi.” (TG II, 310).

kayçandır (kayçan: ne zaman?) (zamir)

Bir zamanlar, bir ara, herhangi bir zaman (K-TTS, 280). *Bu kayçandır şuşı medresede ukıp kitken, annan soñ Bozavlık yagında mĕderris bulıp torgan.* “Bu, bir ara bu medresede okumuş, daha sonra Bozavlık taraflarında mĕderris olmuş.” (TTAS III, 64).

kaydadır (kayda: nerede?) (zamir)

Bir yerlerde, her neresi ise bir yer (K-TTS, 280). *Anıñ oçı kaydadır, yem-yeşil bulıp ceyĕlĕp yatkan bolınnar buylap kitĕp, küzden yoğala.* “Onun ucu bir yerde, yayılan yemyeşil ĉayırları geĉerken gözden kayboluyor.” (TTAS III, 53).

kaydandır (kaydan: nereden?) (zamir)

Bir yerlerden, herhangi bir yerden. *Kommunist bulgaĉ, ikmek bireler iken, digen xeberrĕ kaydandır işĕtĕp, kommunist bulgan idĕ.* “Komünist olunca maaş veriyorlarmış, şeklindeki söylentiyi bir yerlerden duyunca komünist olmuştı.” (TTAS III, 53).

kaysıdır (kaysı: bazısı, kimisi) (zamir)

a) Biri, herhangi biri. *Soñgarak, kaysıdır bĕr ukıtuvcınıñ kiñeşĕ buyınĉa, yoki aldınan bĕrer fizik ĕş ĕşlep kĕrĕrge gadetlendĕ.* “Daha sonra, bazı ĕğretmenlerin tavsiyesi üzerine, yatmadan ĕnce bazı fiziksel ĉalışmalar yapıp yatağın girmeyi adet edindi.”

b) Herhangi bir yer, bir yer. *...davul kaysıdır ĕynĕñmĕ, sarayınıñmı tübesĕñ kubarıp taşladı.* “...fırtına herhangi bir evin mi, sarayın mı (bilinmez) ĉatısını uçurdu.” (TTAS III, 60).

kĕmdĕr (kĕm: kim?) (zamir)

Biri, birisi. *Yurgan astıda yokıga kitmiy yatam min haman / Şık da şık! Kĕmdĕr terezege ĉiyĕrte bĕr zaman.* “Yorgan altında uykuya dalmadan yatarım ben hep / Tık tık! Birisi pencereyi ĉalar bir zaman.” (K-TTS, 197).

koyaştır (koyaş: güneş) (ünlem)

Yemin ederim, güneşe ant olsun. *[Nurgayan:] Xalide bu sindĕr? [Xalide:] Artında da küzĕñ bardır sinĕñ, koyaştır.* “[Nurgayan:] Halide bu sen misin? [Halide:] Arkanda da gözün vardır senin, yemin ederim.” (TTAS III, 412).

küpmĕdĕr (küpmĕ: 1. ne kadar? 2. uzun vakit mi?)

1. (zamir) Sayının veya boyutun belirsizliğini bildirir. *Küpmĕdĕr akĉa birĕrge uylylyr bugay.* “Biraz para vermeyi düşünüyorlar hemen.”

2. (zarf) Birçok, pek çok, zamanın belirsizliğini bildirir (TTAS III, 605). *Küpmĕdĕr vakıttan soñ bu tavış yakında gına nek kolagınıñ töbĕnde, bik açık bulıp işĕtĕldĕ.* “Bir süreden sonra bu ses epeyce yakında, tam kulağının dibinde pek açık işitildi.” (K-TTS, 242).

nersedër/nersegedër (nerse: ne?) (zamid)

Herhangi bir şey, nedense, niyeysel. *Nersegedër kinet tamagım kibêp kittê...* “Nedense aniden boğazım şişti...” (TTAS IV, 328).

nersedendër (nerse (ne?)+den) (zamid)

Her nedense, niyeysel. *Nersedendër şunda min kurıktım.* “Niyeysel ben orada korktum.” (TTAS IV, 328).

niçedër (niçe: nice) (zamid)

a) Ne zamandır?

b) Epey zamandır (K-TTS, 359).

c) Her ne kadar, birkaç. *Tagın niçedër kön üttê.* “Tekrar birkaç gün geçti.” (TTAS IV, 354).

niçëktër (niçek: nasıl?) (zamid)

a) Nasıldır, ne şekildedir. *Êşlenüvê niçëktër, min bëlmiym.* “Çalışması nasıldır, ben bilmiyorum.”

b) Her nedense, niyeysel. *Karçık şularnıñ barısın da niçëktër balalarça kızıkısınıp tñlap yata.* “İhtiyar kadın tüm bunları niyeysel çocuksu bir ilgiyle dinliyor.”

c) Her nasılsa, bir şekilde. *Niçëktër bik edeplê têlde, bik kitapça itêp, cinayetçê turında nidër sorıy.* “Bir şekilde çok kibar bir dille, güzelce suçlu hakkında bir şeyler soruyor.”

d) Biraz, bir miktar. *Niçëktër kurkınıp ta, ernêp te çakıra töslê idê ul.* “Biraz korkmuş, canı yanmış da çağırılmış gibiydi o.” (TTAS IV, 355-356).

nidendër (niden: neden?) (zamid)

Her nedense, niyeysel. *Akçanı algaç, ebi kitken nidendër Etnege.* “Parayı alınca nine gitmiş nedense Etne’ye.” (TTAS IV, 348).

nidër (ni: ne) (zamid)

Bir şey, her neyse, herhangi bir şey. *Barlap çıgam bötên barlıgımın / Herçak nidër toyıla az sıman.* “Yoklayıp durumum bütün zenginliğimi / Hep bir şey hissedilir az gibi.” (K-TTS, 359).

nigedër (nige: neden?) (zamid)

Belirsiz bir şekilde, her nedense. *Ey, nigedër / Tön könellê, tön rexet / Yaxşırıp kite şikêllê / Tönle xel.* “Ah, nedense / Gece keyifli, gece rahat / Güzelleşip gider gibi / Geceleyin hâl.” (K-TTS, 359).

niktër (nik: niçin?) (zarf)

“Belirsiz bir sebeple, her nedense” anlamında bir zarf. *Ye yılıylar, ye ukıylar dogaların / Alar niktër yaratmıylar söylerge.* “Ya ağlarlar ya okurlar dualarını / Onlar nedense sevmezler konuşmayı.” (K-TTS, 359).

nindiydër (nindiy: ne?) (zamid)

Her nasılsa, bir şekilde (K-TTS, 360), nedense. *Gerey efendê anda séznê nindiydêr bêr kêşê sorıy.* “Gerey Efendi orada sizi nedense bir kişi soruyor.” (TTAS IV, 351).

ni öçêndêr (ni öçên: niçin?) (zamir)

Belirsiz bir şekilde, her nedense. *Ul kızga minê ni öçêndêr açuvım kile.* “O kıza her nedense acıyasım geliyor.” (TTAS IV, 351).

nişleptêr (nişlep: niçin?) (zamir)

Belirsiz bir şekilde, her nedense; neden, nedendir. *Ferhad abıy, nişleptêr gël çitte torasın?* “Ferhad ağabey, neden hep kenarda duruyorsun?” (TTAS IV, 356).

1.2. Başkurt Türkçesinde Bildirme Eki Kalıplaşmaları

bıltır (bêr yıl+tır<bêr yıl+tur<bêr yıl torır)

1. (zarf) Geçen yıl, geçen sene. –*Min şulay bıltır... -tip [Yentimêr] üzênêñ uzğan yılı “şepłêkterên” hõylep başlamı.* “–Ben böylece geçen yıl... diye [Yemtimir] kendisinin geçen yılıki “maharetliliklerini” anlatmaya başladı.” (BTH I, 188).

2. (sıfat) Geçen, geçmiş. *Enkeyêmdêñ öyönde / Ułturğanqayzariñ ultırğıs. / Ułturğısqayın qızğanıp / Hatıp ta yêberzê bıltır kış.* “Anacığımın evinde / Oturduğum bir sandalye. / Sandalyesini kıskanıp / Satıp gönderdi beni geçen kış.” (BTS, 84).

imêştêr (imêş: sanki) (bağlaç)

a) Acaba (BTS, 250).

b) Meğer, oysa; güya. *[Aqmaldıñ] ebey-hebeyzen işetken bêr xeber işene töştö: imêştêr, başqort ilê buylap Xızır İlyas yöröp yata...* “[Akmal’ın] aklına yaşlı kadınlardan duyduğu bir haber düştü: meğer Başkurt ülkesinde Hızır İlyas varmış...” (BTAH III, 719).

kêmdêr (kêm: kim?) (zamir)

Biri, birisi; *kêmdêr kildê:* biri geldi; *kêmdêr yırlay:* birisi şarkı söylüyor; *kêmdêr etyken:* biri söylemiş (BTAH IV, 411). *Kis buldı mı, tawış başıldımı / Min kêmdêler kôtem. Bıl nime? / Kêmdêr kilêp işêk şakır kêwêk / Kilêp inêr kêwêk bülmeme.* “Akşam oldu mu, sesler dindi mi / Ben birilerini beklerim. Bu da ne? / Biri gelip kapıyı çalar gibi / Gelip girer gibi odama.” (BTS, 273).

küpmêlêr (küpmê: kaç, ne kadar?) (zamir)

Birçok, pek çok (belirsizlik bildirir) (BTS, 310), biraz, herhangi bir. *Küpmêlêr ütkes, tüzmegen, artına eylenêp qarağan.* “Bir süre sonra (biraz zaman geçtikten sonra), dayanmamış, arkasına dönüp bakmış.” *Saqay, küpmêlêr yatqandan huñ, hızlanıp, başın qalqıttı...* “Sakay, biraz yattıktan sonra sızlanarak başını kaldırdı...” (BTAH IV, 840).

qasandır (qasan: ne zaman?) (zarf)

a) Ne zamandır, ne vakittir, nicedir, çoktandır (BTS, 335).

b) Belirsiz bir zaman aralığını göstermek için kullanılır, bir gün (gelecek için). *Belki, **qasandır** bēzzēñ balalar ežemse yeşer.* “Belki, bir gün çocuklarımız insanca yaşarlar.”

c) Bir zamanlar (BTAH V, 324). ***Qasandır** Ağızēldēñ kinet boroloş yahağan aq yarına qarşı yeşēl tuğayza Tuğızaq ebēy üžēññ balaları bērlen yeylerge uylanı.* “Bir zamanlar Ak İdil’in ani dönüş yaptığı beyaz yarına (kıyısına) karşı olan yeşil ovada Tuğızak Nine kendi çocuklarıyla birlikte yaylamayı düşündü.” (BD 4, 67).

qayzalı (qayza: nerede?) (zamir)

a) Ne zamandır, ne vakittir, nicedir (BTS, 343).

b) Belirsizliği bildirir; bir yerde, herhangi bir yerde (BTAH V, 101). *Bēyēmbet qart Kēyēkbay qarttı yaqından kürēp bilmehe le, danlıqlı hunarsı ikenēñ işētken, unan huñ **qayzalı** Kēyēkbay qart mēnen bēr mejlēste ultırzas bulğanın xetērlenē.* “Beyembet İhtiyar, Keyekbay İhtiyar’ı yakından görüp tanımazsa da, şöhretli bir avcı olduğunu duymuş, ondan sonra bir mecliste Keyekbay İhtiyar ile yan yana oturduklarını hatırladı.” (BD 4, 112).

qayzandır (qayzan: nereden?) (zamir)

Bir yerlerden, bilinmeyen bir yerden (BTAH V, 102). *Qasandır hem **qayzandır** bēr mulla yeşegen. Unıñ Zōlxemiže isēmlē kızı bulğan.* “Bir zamanlar bir yerlerde bir molla yaşarmış. Onun Zölhemize isimli bir kızı varmış.” (BTS, 344).

qoyaştır (qoyaş: güneş) (ünlem)

Güneşe yemin ederim, ant olsun. *Ul: “İkmektē, **qoyaştır**, şulay bulmaha, imanım kafır ithēñ!” -tiy že awızıñdı qaplay.* “O: “Ekmeğe yemin ederim, güneşe yemin ederim, eğer öyle değilse imansız olayım!” der ve çenesini kapatır.” (BTAH V, 528).

nixellēlēr (nixellē: nasıl?) (zamir)

Her nasılsa, nasıl olduysa, bir şekilde. ***Nixellēlēr** qurqınıs bulıp kittē.* “Nasıl olduysa korkunç hâle geldi.” ***Nixellēlēr** yaqturıp kittē.* “Bir şekilde gün ağardı.” (BTAH VI, 570).

nimelēr (nime: ne) (zamir)

Bir şey, herhangi bir şey (BTS). *[Gölbike] awızın asıp, **nimelēr** eytmeksē bulıp uqtala la tuqtap qala.* “[Gölbike] ağzını açıp bir şeyler söyleyecek olur da kalakalır.” (BTAH VI, 562).

nindeyžēr (nindey: nasıl, hangi?) (zamir)

Herhangi, bazı, kimi; herhangi bir (BTS, 442). *Tōngō tınlıqtı tıñlap ultıra torğas, **nindeyžēr** attın toyaq tawışın işēte.* “Gecenin sessizliğini dinleyince herhangi bir atın toynaklarının sesini duyar.” (BTAH VI, 563).

niñelēr (niñe: niye?) (zamir)

Niçin, neden, ne sebepten; nedense; bir o kadar, o kadar ki. ***Ninelēr** kilmenē.* “Nedense gelmedi.” (BTAH VI, 563). *Tik **niñelēr** hağışlı la / Şatlıqlı la bıl tañ gümēрге. / Xuşlaşabız mektep hinēñ mēnen / Xuşlaşabız böğön gümēрге.* “Ancak

bir o kadar özlemlili ve / Mutluluk verici bu tan vakti ömür için. / Vedalaşıyoruz okul seninle / Vedalaşıyoruz bugün ömür boyunca.” (BTS, 443).

nīsensēlēr (nīsensē: kaçınıcı?) (zamir)

Kaçınıcı, bilmem kaçınıcı, her kaçınıcısıysa. ...Yenēš, **nīsensēlēr** tapkır, hıwzan qaytıp kildē. “...Yeniş, bilmem kaçınıcı sefer sudan dönüp geldi.” (BTAH VI, 568).

nīsēktēr (nīsēk: nasıl?) (zamir)

Her nasılsa, her ne şekildeyse, nasıl olduysa; nasıl, ne şekilde, ne gibi? (BTS, 443; BTAH VI, 566). *Lekin nīsēktēr qotolop qalğan bērehē Minzelege barıp, Aqay östönen şikayet bire.* “Lakin nasıl olduysa kurtulup kalan birisi Minzele’ye ulaşım Akay hakkında şikâyet eder.” (BD 4, 137).

nışleptēr (nışlep: ne sebeple?) (zamir)

Nedendir ki, niçin, nasıl (BTS, 443), nedense. *Uynap tanhıq qanğas, nışleptēr kemeşewzēn astın qarağımız kildē.* “Oynamaya doyunca nedense büyük yalağın altına bakasımız geldi.” (BTAH VI, 572).

nīzendēr (nīzen: neden) (zamir)

Nedense, herhangi bir sebepten; **nīzendēr** şomlanıw: herhangi bir sebepten korkmak; **nīzendēr** hişkenēw: nedense irkilmek (BTAH VI,).

nīžēr (ni: ne) (zamir)

Bir şey, herhangi bir şey. *Xismetulla hikērēp torzo, nīžēr işēne tōşöröp yörekhēndē.* “Hismetulla, yerinden sıçrayıp ayağa kalktı, yüreğine bir şeyler düşürüp aşka geldi.” (BTAH VI, 555).

1.3. Kazak Türkçesinde Bildirme Eki Kalıplaşmaları

bıltır (bir yıl+tır<bir yıl+tur<bir yıl turur) (zarf)

Geçen sene, bildir (KTTTS, 104). *Qoja sonda: –Şeşem bıltır bawırım menen bir jas ülken dep edi, endi ekewimiz jastı bolğan şığaramız, -depti.* “Hoca o zaman: – Anam geçen yıl kardeşimin benden bir yaş büyük olduğunu söylemişti. Şimdi ikimiz yaşıt olmalıyız, demiş.” (TDEMA 7, 634).

1.4. Kırgız Türkçesinde Bildirme Eki Kalıplaşmaları

bıltır (bir yıl+tır<bir yıl+tur<bir yıl turur) (zarf)

Geçen sene. *Men amı bıltır kördüm.* “Ben onu geçen sene gördüm.” (K-TS I, 346).

caydır-kıştır (cay: yaz; kış: kış) (zarf)

Yaz kış. *Caydır kıştır negizinen topoz bağıp, mal tuyagın köböytüp, borbordon alıs çaşap catam.* “Yaz kış, esasen yak besleyip hayvanları çoğaltmakla uğraşarak merkezden uzak yaşamaktayım.” (K-TS I, 540).

emnegedir (emne (1. ne, nasıl? 2. neden?)+ge) (zarf)

Nedense, her nasılsa. **Emnegedir** men bardık oyundarga kızıgam. “Nedense ben bütün oyunlara ilgi duyuyorum.” (K-TS I, 880). Andrey **emnegedir** künöm sanap turup kaldı. “Andrey, nedense şüphelendi.” (KTTS II, 767).

ertedir-keçtir (erte: erken; keç: geç) (zarf)

Er geç, eninde sonunda. **Ertedir-keçtir** al aldında coop berişet emespi. “Er geç halk önünde cevap verecekler ya.” (K-TS I, 898).

kaçandır (kaçan: 1. ne zaman? 2. eskiden.) (zarf)

Bir zaman, geçmiş zaman, eskiden, vaktiyle. **Kaçandır** bir akılman kariya boluptur. “Vaktiyle bir bilge ihtiyar yaşarmış.” (K-TS II, 1042).

kandaydır (kanday: nasıl, ne gibi?) (sıfat)

Birtakım, bazı, kimi. **Canınan kandaydır** bir kattar cana 8000 somga cakın akça çıktı. “Üstünden birtakım mektuplar ve yaklaşık sekiz bin som para çıktı.” (K-TS II, 1087).

kaydadır (kayda: 1. nerede? 2. nereye?)

1. (zamir) a) Bir yerlerde, belirsiz bir yerlerde. **Kaydadır** üşügön it kañkıldayt. “Bir yerlerde üşüyen bir köpek inliyor.”

b) Belirsiz bir yöne. **Ayrımdarı ıylap basılışkan soñ kaydadır** alıp kelişti. “Bazılarını ağlamaları kesildikten sonra belirsiz bir yöne götürdüler.”

2. (sıfat) Belirsiz, belli olmayan. **Kaydadır** bir cakka özünçö basıp ketti. “Belirsiz bir yöne tek başına gitti.” (K-TS II, 1151).

kimdir biröö (kim: kim? biröö: biri) (zamir)

a) Birileri, bazı kimseler, herhangi biri. **Kimdir biröö** kaza tapsa, oşonu men öltürüp algan öñdii ökünüm. “Birileri ölünce onu sanki ben öldürmüşüm gibi üzüliyorum.”

b) Bazı, birtakım, kimi. **Bizdin uruudagı ayaldardın kimdir biröösü** ketem dese men eç nerse debeyt elem. “Bizim boyun kadınlarından bazıları gideceğim deseydi ben hiçbir şey demeyecektim.” (K-TS II, 1270).

kündür-tündür (kün: gündüz; tün: gece) (zarf)

Gece gündüz. **Kündür-tündür** taşısak da cazga ceyin bütöpöyt. “Gece gündüz taşısak da bahara kadar bitmez.” (K-TS II, 1462).

negedir (nege: niye?) (zarf)

Nedense, nedendir. **Negedir** cürögü solk ete tüştü. “Nedense yüreği birden kıpır kıpır oldu.” (K-TS II, 1607).

1.5. Karakalpak Türkçesinde Bildirme Eki Kalıplaşmaları

bıltır (bir yıl+tır<bir yıl+tur<bir yıl turur) (zarf)

Geçen yıl. **Bıltır** bul jerlerdi ekskavator qazğan... “Geçen yıl bu yerleri ekskavator kazmış...” (QTTS I, 395). Ol, **bıltır** tawğa şıqtı. “O, geçen yıl dağa çıktı.” (KKTG, 166).

negedur (nege: neden?) (zarf)

Nedense, nedendir. **Negedur** puşayman etip baraman. “Nedense pişmanlık duyar dururum.” (KKTS, 416).

1.6. Nogay Türkçesinde Bildirme Eki Kalıplaşmaları**diya** (<dir ya<dur ya<durur ya<turur ya) (ünlem)

Değil mi, öyle mi. *Namazdı kiblege karap kılmağa kerek, diya.* “Namazı kibleye göre kılmalı, değil mi.” (NTG, 193).

1.7. Karay Türkçesinde Bildirme Eki Kalıplaşmaları**bultır** (bir yıl+tır<bir yıl+tur<bir yıl turur) (T) (K: biltır) (zarf)

Geçen sene (KRPS, 145). *Men bultır Vilnädä işlär edim.* “Ben geçen sene Vilnus’ta çalışıyordum.” (KTD, 147).

1.8. Karaçay-Balkar Türkçesinde Bildirme Eki Kalıplaşmaları**bultır** (bir yıl+tır<bir yıl+tur<bir yıl turur) (zarf)

Geçen yıl (KMTS, 121); **bultırdan** beri: geçen senden beri. *Plannı bultırdan alğa tolturğanbız.* “Planı geçen yıldan daha önce tamamladık.” (QMOS, 174). *[Raziyat] Bultır da, bıyıl da institutxa kiralımay qalğandı.* “[Raziyat] Geçen sene de bu sene de enstitüye giremedi.” (QMTAS I, 545).

1.9. Kumuk Türkçesinde Bildirme Eki Kalıplaşmaları**bultır** (bir yıl+tır<bir yıl+tur<bir yıl turur) (zarf) esk.

- a) Geçen sene, geçen yıl; **bultırdan** berli: geçen seneden beri.
- b) Geçen yılda, geçen yıl içinde. **Bultırğı** ölgenge bu yıl yas. “Geçen yıl ölene bu yıl yas (vakitsiz yapılan işler hakkında söylenen bir atasözü).” (KTS-2, 72; QRS, 88).

dür (<dur<tur< turur) (ünlem)

Evet. *Şu adam gerti aytamı? –Dür, gerti ayta.* “Bu adam doğru söylüyor mu? –Evet, doğru söylüyor.” (KTS-2, 116).

1.10. Kırım-Tatar Türkçesinde Bildirme Eki Kalıplaşmaları**bultır** (bir yıl+tır<bir yıl+tur<bir yıl turur) (zarf)

Geçen sene; **bultırki**: geçen seneki; **bultırtan** berli: geçen seneden beri. *Ol bizge bultır kelgen edi.* “O, bize geçen sene gelmişti.” *Ol anda bultır barıp keldi.* “O geçen sene oraya gitti.” (KRUL I, 130).

nasıldır/nasdır (nasıl: nasıl?) (zarf)

Bir şekilde, her nasılsa, nasıl olduysa. *Bizge nasıldır bir adam kelip ketken.* “Her nasılsa bize bir adam gelip gitmiş.” *O, bu vaziyetniñ tübünden nasıldır çıqqan.* “O, bu durumdan nasıl olduysa çıkmış.” (KRUL II, 384). *Geceleri onun içine cinler toplaşp, ateş yaqalar ve nasıldır bir türküler yırlaylar.* “Geceleri onun içinde

cinler toplanıp, ateş yakıyorlar ve her nasılsa türkülerini söylüyorlar.” (KTTSV, 1457).

neçündür/ne içündür/negedir (neçün/ ne içün/nege: neden?) (zarf)

Nedense, nedendir. **Neçündür** kelmedi. “Nedense gelmedi.” **Neçündür** o keyfsiz edi. “Nedense o, keyfsizdi.” **Biz neçündür** bu teklifke bir kereden razı oldıq. “Biz nedendir bu teklife hemen razı olduk.” (KTTSV; 1463).

nedir (ne: ne?) (zamir)

Bir şey, herhangi bir şey. **Nedir** meni raatsızlay. “Bir şey beni huzursuz ediyor.” (KRUL II, 388).

nelerdir (neler: neler?) (zamir)

Bir şeyler. **Nelerdir** ayta, añlaşılmay. “Bir şeyler söylüyor, anlaşılmıyor.” (KRUL II, 389). **Şay sükunet içinde oturmağa, nelerdir** xususında tüşünmege seve. “Öylesine sükûnet içinde oturmayı, bir şeyleri düşünmeyi sever.” (KTTSV, 1466).

odur-budur/odur-budur (<o+dır<ol (o)+dır; bu+dır<bul (bu)+dır) (isim)

Her türlü şey, ıvır-zıvır; öteberi; **Bazardan odur-budur** almağa bardım. “Pazardan öteberi almaya gittim.” (KRUL II, 404). **İçindeki odur-budırını** boşatıp yımşaq piçen toldurdu. “İçindeki ıvır-zıvırını boşaltıp yumuşak ot doldurdu.” (KTTSV, 1492).

2. Sonuç

Türkçe dil bilgisi kurallarına göre çekim eklerinin sözlüklerde madde başı olabilecek kalıcı sözcük türleri oluşturmaları mümkün değildir. Fakat Türkçe, eklerle söz türetme özelliğinin en belirgin olduğu eklemeli dillerden biridir. Bu yüzden yapım eklerinin yetersiz kalması, anlam değişimleri, kalıp sözler oluşturmak, öge düşmesi gibi farklı nedenlere dayalı olarak bazı çekim ekleri yapım eki görevi üstlenerek kalıplaşabilir ve kalıcı sözcük türleri oluşturabilirler.

Türkiye Türkçesinde örneğine pek rastlamadığımız +Dİr/+DÜr bildirme ekinin kalıplaşma örnekleri Kıpçak grubu Türk lehçelerinde oldukça fazladır. Bu ek, ilgili lehçe grubunda ismin geniş zaman bildirme çekiminin üçüncü şahıslarında pek kullanılmaz. Kıpçak lehçelerinden daha çok Karaçay-Malkar ve Nogay Türkçelerinde ismin bildirme çekimi için kullanılan bu ek; Kırgız, Kazak, Tatar ve Başkurt Türkçelerinde bildirme çekiminde neredeyse hiç kullanılmazken Karakalpak, Kumuk ve Kırım-Tatar Türkçelerinde nadiren görülür. Dolayısıyla ekin bu lehçe grubunda ismin bildirme çekimi için çekim eki vazifesi oldukça zayıflamıştır. Bu durum, ekin Kıpçak grubundaki kalıplaşma örneklerinin oldukça fazla olmasının bir nedeni olarak değerlendirilebilir.

Çalışmada kalıplaşma nedenleri bağlamında ele alınıp incelenen +Dİr/+DÜr bildirme eki kalıplaşmalarında yapım eki yetersizliğini gidermek amacıyla türetme, anlam değişimi yoluyla türetme, öge düşmesi sonucu türetme ve kalıp sözler oluşturmak amacıyla türetmeye bağlı olarak pek çok kalıplaşma örneği

tespit edilmiştir. Bu nedenlerden en çok kalıplaşmaya yol açanı yapım eki yetersizliğini gidermek amacıyla türetmedir. Bu nedene bağlı olarak az sayıda sıfat ve bağlaç türetilmekle beraber çokça zamir ve zarf türetilmiştir. +Dİr/+DÜr bildirme ekinin yapım eki yetersizliğini gidermek amacıyla kalıplaşıp türettiği zarflar, çoğunlukla zaman ve durum zarfları olmakla birlikte az sayıda miktar zarfı da türetilmiştir. Bu ekin kalıplaşmasıyla çoğunlukla soru zamirlerinden belirsizlik zamirleri türetilmiştir: **Tat.** *kayadır* (kaya: nereye?) “bir yerlere, herhangi bir yere”, *kayçandır* (kayçan: ne zaman?) “bir zamanlar, bir ara, herhangi bir zaman”, *kaydadır* (kayda: nerede?) “bir yerlerde, her neresi ise bir yer”, *kaydandır* (kaydan: nereden?) “bir yerlerden, herhangi bir yerden”, *kēmdēr* (kēm: kim?) “biri, birisi”, *kūpmēdēr* (kūpmē: 1. ne kadar? 2. uzun vakit mi?) “sayının veya boyutun belirsizliğini bildirir”, *nersedēr/nersegedēr* (nerse: ne?) “herhangi bir şey”, *nersedendēr* (nerse: ne?) “her nedense, niyeysel”, *niçēktēr* (niçēk: nasıl?) “nasıldır, ne şekildedir”, *nidendēr* (niden: neden?) “her nedense, niyeysel”, *nidēr* (ni: ne) “bir şey, her neyse, herhangi bir şey”, *nigedēr* (nige: neden?) “belirsiz bir şekilde, her nedense”, *nindiydēr* (nindiy: ne?) “her nasılsa, bir şekilde”, *ni öçēdēr* (ni öçēn: niçin?) “belirsiz bir şekilde, her nedense”, *nişleptēr* (nişlep: niçin?) “belirsiz bir şekilde, her nedense; neden, nedendir”; **Başk.** *kēmdēr* (kēm: kim?) “biri, birisi”, *kūpmēlēr* (kūpmē: kaç, ne kadar?) “herhangi bir”, *qayzandır* (qayzan: nereden?) “bir yerlerden, bilinmeyen bir yerden”, *nixellēlēr* (nixellē: nasıl?) “her nasılsa, nasıl olduysa, bir şekilde”, *nimelēr* (nime: ne) “bir şey, herhangi bir şey”, *nindeyžēr* (nindey: nasıl, hangi?) “herhangi, bazı, kimi; herhangi bir”, *niñelēr* (niñe: niye?) “niçin, neden, ne sebepten”, *nižēr* (ni: ne) “bir şey, herhangi bir şey”, *kaydadır* (kayda: 1. nerede? 2. nereye?) “bir yerlerde, belirsiz bir yerlerde; belirsiz bir yöne”; **Kırg.** *kimdir birö* (kim: kim? birö: biri) “birileri, bazı kimseler”; **Kır. Tat.** *nedir* (ne: ne?) “Bir şey, herhangi bir şey”, *nelerdir* (neler: neler?) “bir şeyler”. Böylelikle bu ekin Kıpçak grubu Türk lehçelerinde yapımı için özel eklerin olmadığı zamirlerin türetilmesinde aktif rol oynayarak yapım eki yetersizliğini giderdiğini söyleyebiliriz.

+Dİr/+DÜr bildirme eki, kalıp ifadeler oluşturmak amacıyla Kıpçak grubunda birtakım yemin ifade eden veya şüphe, tereddüt ya da soru bildiren kalıp ifadelerden oluşan ünlemler de türetmiştir. Böylelikle bu ek, yapım eki özelliği kazanarak ilgili lehçe grubunun söz varlığının oluşmasına katkı sağlamıştır.

3. Kısaltmalar

Ar.: Arapça	K: Karay Türkçesinin Kırım	Red.: Redaktör
Başk.: Başkurt Türkçesi	ağzı	s. : Sayfa
Bşk.: Başkan	Kırg.: Kırgız Türkçesi	T : Karay Türkçesinin
C.: Cilt	Kır. Tat.: Kırım-Tatar	Trakay ağzı
Çev.: çeviren	Türkçesi	Tat. : Tatar Türkçesi
diyal.: Ağızlarda	Kum.: Kumuk Türkçesi	
Edt.: Editör	Nog.: Nogay Türkçesi	

4. Kaynak Kısaltmaları

- BD 4:** Ahmet Suleymanov, Gaynislam İbrahimov ve Metin Ergun (Haz.), Başkurt Destanları 4, Ankara: TDK, 2014.
- BTAH:** F. G. Xisamitdinova (Red.), Başqort Têlênêñ Aqademik Hüzlêğê (1-10 Tom), Öfö: Kitap, 2011-2018.
- BTS:** Murat Özşahin, Başkurt Türkçesi Sözlüğü, Ankara: TDK Yayınları, 2017.
- KRUL:** S. M. Useyinov, Qırımtatarca-Rusca-Ukraynice Luğat -Üç Tomlı-, Akmesic: Tezis Neşriyat, 2008.
- K-TS:** Ekrem Arıkoğlu, Cıldız Alimova, Rahat Askarova ve Bilge Kağan Selçuk, Kırgızca-Türkçe Sözlük (Cilt I-II), Ankara: Bengü Yayınları, 2018.
- KKTG:** Ceyhun Vedat Uyğur, Karakalpak Türkçesi Grameri, Ankara: TDK, 2018.
- KKTS:** Ceyhun Vedat Uyğur, Karakalpak Türkçesi Sözlüğü, Ankara: TDK, 2019.
- KMTS:** Ufuk Tavkul, Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü, Ankara: TDK, 2000.
- KTS-2:** Çetin Pekacar, Kumuk Türkçesi Sözlüğü, Ankara: TDK Yayınları, 2011.
- BTH I:** E. Ğ. Biişev (Red.), Başqort Têlênêñ Hüzlêğê (İkê Tomda), Meskew: Russkiy Yazık, 1993.
- KTĐ:** Selma Gülsevin, Karay Türklerinin Dili (Troki Diyalekti), Ankara: TDK, 2016.
- K-TTS:** Mustafa Öner, Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü, Ankara: TDK, 2015.
- KTTS:** A. Akmatıyev, Kırgız Tilinin Tüşündürmô Sözdüğü (Birinçi Bölük, İkinçi Bölük), Bişkek: Poligrafbumresursı, 2019.
- KTTSV:** Seher Maşkaraoğlu, Kırım-Tatar Söz Varlığı. (Doktora Tezi), İzmir: Ege Üniversitesi, 2018.
- KTTS:** Kenan Koç, Ayabek Bayniyazov ve Vehbi Başkapan, Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü, Ankara: TDK, 2019.
- QMOS:** E. R. Tenişev, H. İ. Süyünçev, Qaraçay-Malqar-Orus Sözlük, Moskova, 1989.
- QMTAS I:** Guzelanı, C. M. (Red.). Qaraçay-Malqar Tilni Añlatma Sözlüğü (Üçtomluq), I Nalçik: EL-FA Kitap Basma, 1996.
- QRS:** Z. Z. Bammatorov, Qumuqça-Rusça Sözlük, Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya, 1969.
- QTTS:** Mamut Kalenderov (Red.), Qaraqalpaq Tiliniñ Tüsindirme Sözligi (Tört Tomlıq), Nökis: Qaraqalpaqstan Baspası, 1982-1992.
- NTG:** Ayten Atay, Nogay Türkçesi Grameri (Doktora Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 1998.
- TDEMA 7:** Şükrü Elçin (Bşk.), Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi 7, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2006.
- TG 2:** M. Z. Zekiyev, & F. M. Hisamova (Red.), Tatar Grammatikası: Öç Tomda- II. Tom. Kazan: TEHSİ, 2016.
- TTAS:** A. E. Timêrxanov (Bşk.), Tatar Têlênêñ Añlatmalı Sözlêğê (1-6 Tom), Kazan: Tatarstan Rêspublikası Fenner Akademiyese, 2015-2019.

5. Kaynakça

- AKMATIYEV, A. (2019). *Kırgız Tilinin Tüşündürmô Sözdüğü (Birinçi Bölük, İkinçi Bölük)*. Bişkek: Poligrafbumresursı.
- ARIKOĞLU, E., ALİMOVA, C., ASKAROVA, R., SELÇUK, B. K. (2018). *Kırgızca-Türkçe Sözlük I-II*. Ankara: Bengü.
- ARSLAN-EROL, Hülya (2008). "Kazak Türkçesinde Fiil Çekim ve İşletme Eklerinde Ek Kalıplaşmaları". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7(2), 355-366.
- ATAY, Ayten (1998). *Nogay Türkçesi Grameri*. Doktora Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- AYDEMİR, İbrahim Ahmet (2015). "Tuvacada Sözlükselleşmiş Zarf-Fiilli Yapılar". *Türkbilig* (30), s. 223-230.
- BAMMATOV, Z. Z. (1969). *Qumuqça-Rusça Sözlük*. Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1995). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- BİİŞEV, E. Ğ. (Red.) (1993). *Başqort Têlênêñ Hüzlêğê (İkê Tomda)*. Meskew: Russkiy Yazık.
- BİRAY, Nergis; Ayan, Ekrem ve Ercilasun, Güljanat Kurmangaliyeva (2018). *Çağdaş Kazak Türkçesi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

- BURAN, Ahmet; ALKAYA, Ercan (2019). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 3 -Kuzeybatı/Kıpçak Grubu*. Ankara: Akçağ.
- ÇAĞATAY, Saadet (1943). “Uygurca ve Eski Osmanlıcada Instrumental -n”. *DTCF Dergisi*, I, S. 3, s. 93-107.
- EDİSKUN, Haydar (1999). *Türk Dilbilgisi (Sesbilgisi, Biçimbilgisi, Cümlebilgisi)*. İstanbul: Remzi.
- ELÇİN, Şükrü (Bşk.) (2003-2007). *Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi (Cilt 3-8)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- ERGIN, Muharrem (2000). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak.
- ERGÖNENÇ AKBABA, Dilek (2007). “Nogay Türkçesi”. *Türk Lehçeleri Grameri* (Edt.: Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ, 625-678.
- GUZELANI, C. M. (Red.) (1996). *Qaraqay-Malqar Tilni Añlatma Sözlüğü (Üçtomluq)*, I. Nalçik: EL-FA Kitap Basma.
- GÜLSEVİN, Selma (2016). *Karay Türklerinin Dili (Troki Diyalekti)*. Ankara: TDK.
- GÜZEL, Sinan (2013). “Çuvaş Türkçesinde Sözcükleşme Örnekleri I: Çekimsiz Fiil Şekilleri ve Şekil-Zaman Ekleri ile Gerçekleşen Kalıplaşmalar”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. C. 10. S. 2, 81-111.
- XİSAMİTDİNOVA, F. G. (Red.) (2011-2018). *Başqort Tělněñ Aqademik Hüzlěğě (1-10 Tom)*. Öfö: Kitap.
- KALENDEROV, M. (Red.) (1982-1992). *Qaraqalpaq Tiliniñ Tüsindirme Sözlüğü (Tört Tomluq)*. Nökis: Qaraqalpaqstan Baspası.
- KESKİN, Esra Gül (2019). “Kırgız Türkçesinde Gramerleşme ve Sözcükleşme Örneği Olarak emiş~miş~miş~miş Biçimleri”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 8/2, s. 770-789.
- KESKİN, Esra Gül (2021). “Karaçay-Malkar Türkçesinde Kalıplaşma Örnekleri: Sözlükselleşmiş Cümleler ve Sözcük Grupları”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 21/1 Yaz–Summer, s. 133-149. DOI: 10.32449/egetid.829591.
- KOÇ, Kenan, BAYNİYAZOV, Ayabek; BAŞKAPAN, Vehbi (2019). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- KORKMAZ, Zeynep (1992). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- KORKMAZ, Zeynep (2017). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK.
- KORKMAZ, Zeynep (2018). *Türkçede Eklerin Kullanış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Ankara: TDK.
- MAŞKARAOĞLU, Seher (2018). *Kırım-Tatar Söz Varlığı*. Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi.
- ÖNER, Mustafa (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- ÖZBEK, Emin Erdem (2019). “Tuvacada {Ø (< -A)} Yapısındaki Zarf ve Edat Görevli Sözcüklerle Zarf Yapan {-Dır} Eki Üzerine Sözlükselleşme ve Gramerleşme Açısından Bir İnceleme”. *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 9(14), 17-29.
- ÖZŞAHİN, Murat (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- ÖZKAN, Nevzat (2001). “Hâl Ekleri Kalıplaşmaları ve Sebepleri Üzerinde Bir Değerlendirme”. *İlmî Araştırmalar Dergisi*, S. 12. 153-165.
- PEKACAR, Çetin (2007). “Kumuk Türkçesi”. *Türk Lehçeleri Grameri* (Edt. Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ, 941-1008.
- PEKACAR, Çetin (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- SALAN, Erkan (2022). “Eski Anadolu Türkçesinde “(turur>) durur” Ekleşmiş midir?”. *Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçeleri Araştırmaları: Fiil Kategorisi* (Edt. Esra Gül Keskin ve Nergis Biray), Ankara: Bengü, 373-389.
- SARI, İsa (2015). *Türkçede Ekleme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözlükselleşme*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- SULEYMANOV, Ahmet; İBRAHİMOV, Gaynislam; ERGUN, Metin (Haz.) (2014). *Başkurt Destanları 4*. Ankara: TDK.
- TAVKUL, Ufuk (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- TAVKUL, Ufuk (2007). “Karaçay-Malkar Türkçesi”. *Türk Lehçeleri Grameri* (Edt. Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ, 885-938.

- TENİŞEV, E. R.; SÜYÜNÇEV, H. İ. (1989). *Qaraçay-Malqar-Orus Sözlük*. Moskova.
- TİMƏRXANOV, A. E. (Bşk.) (2015-2019). *Tatar Têlênêñ Añlatmalı Sözlêgê (1-6 Tom)*. Kazan: Tatarstan Rêspublikası Fenner Akademiyesê.
- TORUN, Yeter (2006). “+Dİr/+DUR Bildirme Ekiyle Oluşturulan Bazı Yapıların Cümledeki Kullanımları Üzerine”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 2003/1, vol.1, s. 111-122.
- USEYİNOV, S. M. (2008). *Qırımtatarca-Rusca-Ukraynice Luğat -Üç Tomlu-*. Akmescit: Tezis.
- UYĞUR, Ceyhun Vedat (2018). *Karakalpak Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- UYĞUR, Ceyhun Vedat (2019). *Karakalpak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- ÜSTÜNER, Ahat (2003). *Türkçede Pekiştirme*. Elâzığ: Fırat Üniversitesi Basımevi.
- ÜZÜM, Melike (2023). “Dilbilgisel Kanıtsallık İşaretleyicilerinin Sözlükselleşmesi: Özbek Türkçesinde mish-mish(lar)”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (57), s. 315-334.
- VARDAR, Berke (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- YAVI, Fecri (2023). *Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde Çekim Eklerinin Kalıplaşması*. Doktora Tezi. Elâzığ: Fırat Üniversitesi.
- YÜKSEL, Zuhâl (2007). “Kırım-Tatar Türkçesi”. *Türk Lehçeleri Grameri* (Edt. Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ, 813-882.
- ZEKİYEV, M. Z.; HİSAMOVA, F. M. (Red.) (2016). *Tatar Grammatikası, II. Tom*. Kazan: TEHSİ.